

на науково-аналітична монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. – 356 с.

16. Соціальний розвиток України: сучасні транс-

формації та перспективи / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін. ; за заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина ; РВПС України НАН Україн. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 620 с.

УДК 331.5(477)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

І. Ф. Гнибіденко, доктор економічних наук

Тісна взаємодія на ринку праці та ринку освітніх послуг в умовах трансформації ринкової економіки залишається важливим напрямом змін і тенденцій трудового потенціалу, а розширення доступу до навчання і вибору професії, формування людського капіталу забезпечують основи ефективного економічного та соціального розвитку країни.

Зупинимося на короткому викладі аналізу ситуації ринку праці. Кількість зареєстрованих безробітних на 1 січня 2010 р. становила 531,6 тис. осіб, або 27,6 % усіх безробітних працездатного віку (за методологією МОП). Із них допомогу на безробіття отримували

76,9 %. Кожний другий безробітний раніше був робітником, кожний третій – обіймав посаду службовця, а майже кожний шостий не мав професійної підготовки (рис.).

Рівень зареєстрованого безробіття в цілому по країні на 1 січня 2010 р. становив 1,9 % населення працездатного віку. Приріст відбувся за рахунок безробітних сільської місцевості, де цей показник зріс на 0,3 % та становив 2,6 % населення працездатного віку, водночас у міських поселеннях він не змінився і становив 1,6 % населення працездатного віку. Здається, на перший погляд, це не зовсім погано.

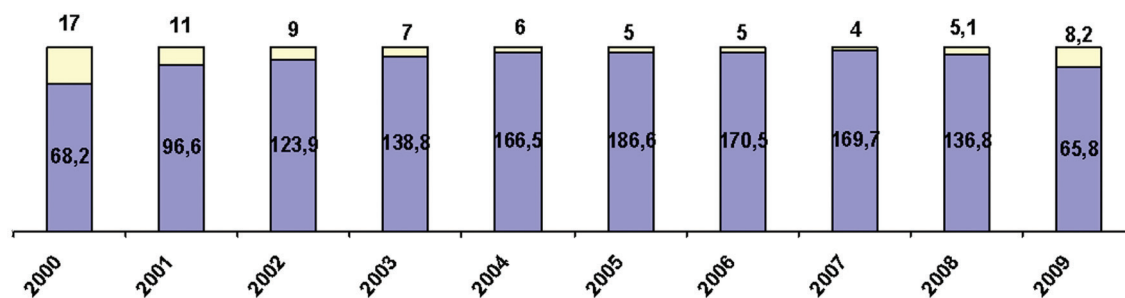

Рис. Попит на роботу у 2000–2009 роках (тис. осіб):

■ – навантаження незайнятого населення; ■ – кількість вільних робочих місць

Проте завідувач відділу економічної та соціальної стратегії Національного інституту стратегічних досліджень Я. А. Жаліло зазначає: «Всупереч такій обнадійливій офіційній статистиці, є підстави говорити про глибоку кризу зайнятості в нашій країні. Адапта-

ція ринку праці до кризових шоків відбувається за тими ж самими сценаріями, що й на початку 1990-х рр., тобто за рахунок зниження заробітної плати, активного використання режиму неповного робочого дня, затримки виплат заробітної плати тощо. В результаті ринок праці

залишається скоріше «буфером» запобігання соціальної напруги, аніж джерелом ефективного фактора виробництва та інструментом адаптації економіки до змін конкурентного середовища та ринкової кон'юнктури. Скорочення виробництва не супроводжується адекватним скороченням зайнятості, внаслідок чого підприємства до певного часу зберігають надлишкову зайнятість, що фактично гальмує процеси структурної перебудови» [1].

Автор статті цілком погоджується з такими висновками вітчизняних експертів ринку праці, адже вони підтверджені практикою.

Тепер повернемося до трудового потенціалу. Сучасна ситуація у сфері регулювання ринку праці та управління трудовим потенціалом в країні є результатом існування багатьох проблем і суперечностей, які тривалий час не вирішувалися, що призвело до суттєвого їх загострення в період фінансової кризи. Беручи це до уваги, визначимо ключові недоліки, які домінували на вітчизняному ринку праці та протягом останніх років впливали на трансформацію трудового потенціалу, та ключові зміни, які слід вирішувати.

Висока залежність економічної сфери від політичної кон'юнктури, відсутність чітких погоджених орієнтирів розвитку, його пріоритетів, непослідовність проведення економічної політики, послаблення ролі держави, зниження довіри населення до державної соціально-економічної політики – усе це призвело до великої тінізації економіки та неформальної зайнятості населення країни, що збільшує невизначеність і ускладнює розробку та реалізацію політики на ринку праці.

Короткострокова орієнтованість економічної діяльності, відсутність належних довгострокових проектів за недостатнього інвестування виробничої сфери сприяють старінню виробничої бази. У ключових галузях економіки основні виробничі фонди зазнали не тільки морального, але й суттєвого фізичного зношення. На частині підприємств ступінь зношеності сягає 80 %, що практично унеможливило їхню конкурентоспроможність.

Негативні демографічні тенденції. З 1993 р. Україна має стійку динаміку скорочення чисельності населення, у тому числі населення

працездатного віку при збільшенні кількості населення непрацездатного віку. Враховуючи скорочення чисельності безробітного населення, збільшення зайнятого й економічно активного населення свідчить про вихід на ринок праці осіб непрацездатного, зокрема пенсійного віку. Зазначена тенденція є причиною виникнення гострого дефіциту кваліфікованої робочої сили, зокрема кваліфікованих робітників, і стає суттєвим обмежувачем прискорення темпів економічного зростання практично в усіх галузях економіки.

Залишаються невирішеними питання щодо диспропорції попиту та пропозиції на ринку праці. Сучасний ринок робочої сили України функціонує в умовах територіальної розбалансованості та концентрації промислового виробництва. Те саме відбувається і з розподілом трудових ресурсів. Чисельність населення, зайнятого в економіці, становить у східних областях понад третину від загальної чисельності зайнятого населення країни.

Суттєвий міграційний приріст має тільки місто Київ, а вплив працездатного населення характерний для всіх регіонів, крім Криму, Одеської, Харківської, Черкаської та Чернівецької областей. Дезінтеграційні процеси зумовлюють збереження осередків тривалого безробіття в західних регіонах країни (Житомирська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська області), тоді як в інших регіонах не вистачає робочої сили в окремих професійно-галузевих сегментах регіональних ринків праці.

Структурні диспропорції попиту та пропозиції на ринку праці. Модернізація виробництва, розширення застосування та розвиток нових наукоємних технологій ведуть до змін професійно-кваліфікаційної структури трудового потенціалу та підвищення вимог до якості робочої сили. Сучасне становище характеризується високою нестачею кваліфікованих кадрів за окремими професіями та спеціальностями. Однією з вагомих причин є невідповідність структури професійної освіти потребам ринку праці за кваліфікаційним рівнем і професійною структурою.

Спостерігається розбалансованість існуючих характеристик робочої сили та робочих

місць, що пов'язано з відсутністю їх планування, недосконалістю інвестиційної політики, збереженням високої питомої ваги непрестижної фізичної малокваліфікованої праці, тяжких і шкідливих умов праці.

Невідповідність сфери професійної освіти потребам ринку праці, відсутність державних пріоритетів у галузі освіти, зниження якості підготовки фахівців, слабе прив'язування програм підготовки до потреб виробництва, зниження престижу професій науково-технічного спрямування становлять проблеми структурної невідповідності майбутніх фахівців попиту та пропозиції робочої сили у професійно-кваліфікаційному розрізі та збільшують кількість неконкурентоспроможних робочих місць. Структура професійної освіти деформована на користь вищої школи.

Низький рівень заробітної плати в бюджетному секторі й окремих галузях, які фінансуються з позабюджетних фондів, сприяє поглибленню диспропорцій на ринку праці. Незадовільними залишаються міжгалузеві співвідношення офіційних зарплат. Низький рівень оплати праці у зазначених галузях призводить до відпливу кваліфікованих кадрів в інші сектори економіки, зниження попиту на професійну освіту за низькооплачуваними спеціальностями, тобто суперечить відтворенню кадрового дефіциту в перспективі.

Низька якість і ефективність робочих місць негативно впливає на функціонування ринку праці та призводить до зниження продуктивності праці, втрати кадрових ресурсів через виробничий травматизм і професійні захворювання, а також високої плинності кадрів на роботах, що пов'язані з важкими умовами праці.

«М'які» умови надання допомоги з безробіття, наближення їх розмірів до рівня реальної заробітної плати заохочує соціальне утриманство. Це «розмиває» межі переваг між продуктивною зайнятістю та безробіттям. Існуючий розмір допомоги відіграє дестимулюючу роль у пошуках роботи. Практика свідчить: якщо працівник, який став безробітним, втрачає лише невелику частку свого доходу, він може зволікати з пошуком нової роботи, очікуючи закінчення терміну виплати допомоги. Якщо

рівень допомоги досить високий, відповідно будуть високими і вимоги безробітного до заробітної плати на новому робочому місці.

З огляду на вищезазначене, ключовим пріоритетом державної політики щодо реформування системи ринку праці має стати створення правових, економічних і інституційних умов для підвищення ефективності використання трудового потенціалу та зайнятості населення. Рішення, які приймаються у сферах структурної політики, формування та реалізації інвестиційних програм, політики доходів, розвитку системи освіти тощо повинні формуватися із урахуванням їхнього очікуваного впливу на стан зайнятості в Україні. Акценти державної політики повинні поступово просуватися від практики регулювання поточної ситуації, яка складається на національному ринку праці, до реалізації випереджувальних заходів, забезпечення та закріплення прогресивних зрушень у регіональній і галузевій структурі зайнятості.

Потребує невідкладних заходів державного впливу проблема невідповідності попиту на робочу силу її пропозиції у професійно-кваліфікаційному та територіальному розрізі, яка зумовлює високий рівень міжрегіональної диференціації як зареєстрованого, так і визначеного за методологією МОП, безробіття.

У своїх наукових працях з питань економіки праці та соціально-трудова відносин відомий учений, доктор економічних наук, професор А. М. Колот зазначає: «Україна за своїм кадровим потенціалом та деякими науковими напрямками є однією з найсильніших держав світу. За показником частки осіб з вищою освітою у загальній чисельності населення країни вона належить до першої десятки розвинутих країн світу, за кількістю сертифікованих програмістів посідає 7 місце, за інтелектом нації, згідно з рейтингами ЮНЕСКО, – 23 місце. Крім того, Україна належить до 3 % найосвіченіших націй у світі, обіймаючи четверте місце серед 133 країн світу» [2].

Разом з тим, унаслідок різкого погіршення структури галузей економіки, а відповідно й зайнятості працездатного населення відбулася декваліфікація та професійна переорієнтація населення, втрата кадрового потенціалу національної економіки. Через ринкові пере-

творення сегментація ринку освітніх послуг зумовила визначення двох взаємодіючих секторів: державного та приватного. Переважаючим визнано державний сектор через обмежені можливості комерціалізації і прибутковості сфери освіти. Участь держави на ринку освіти пов'язана з наданням першого робочого місця випускникам вищих навчальних закладів за державним замовленням, спробою відрегулювати ситуацію на ринку освітніх послуг, спрямувати освіту на надання спеціальностей, що потребує ринок праці. Водночас перехід до ринку зумовив комерціалізацію у сфері освіти, збільшення частки платних освітніх послуг і появу приватних навчальних закладів.

Цей період виявив і таку проблему, як невідповідність параметрів функціонування ринку освітніх послуг потребам ринку праці. Наявні перекося державного замовлення кадрів обмежують можливості для зростання економіки держави та впливають на її національну безпеку.

Економічна природа освітніх послуг, сутність і роль вищої освіти в розвитку національної економіки, її ефективність і віддача залишаються недостатніми. Допускаються значні диспропорції у підготовці спеціалістів, унаслідок чого значна частина випускників щороку поповнює лави безробітних, інші – працюють не за спеціальністю. Так, у 2008 р. усіма навчальними закладами випущено 623,3 тис. студентів-випускників. З них отримали направлення на роботу 181,6 тис. осіб, або 29,1 %. На обліку в Державній службі зайнятості у 2008 р. перебувало 37,4 тис. випускників вищих навчальних закладів (2004 р. – 47,6 тис. осіб, 2005 р. – 49,9 тис.) та 18,8 тис. випускників професійно-технічних навчальних закладів (2004 р. – 35,8 тис. осіб, 2005 р. – 30,4 тис.) [3].

Розрахунки, здійснені на основі даних Міністерства освіти і науки України за 2005 р., показують, що через відсутність дієвого механізму державного замовлення держава втрачає щорічно близько 2 млрд грн на підготовці спеціалістів вищих учбових закладах II–IV рівнів акредитації, а втрати державних коштів через невлаштованість випускників професійно-технічних навчальних закладів становлять

щорічно понад 212 млн грн. Нині, враховуючи індекс цін на товари та послуги, вони збільшилися більш ніж наполовину.

На обліку в службі зайнятості протягом 2008 р. перебувало 6,6 тис. юристів, для яких було зареєстровано лише 2,9 тис. вакансій, для 22,5 тис. економістів були актуальними 11,3 тис. вакансій.

Отже, змарновано державні кошти, підприємства не одержали кваліфікованих фахівців інших спеціальностей, а випускники не змогли реалізувати набуті професійні знання. В той же час зростання безробіття серед випускників вищих навчальних закладів сприяє посиленню соціальної напруги в суспільстві.

Випуск навчальними закладами фахівців з вищою освітою більш як удвічі перевищує випуск робітничих кадрів, тим часом як серед працюючого населення спеціалісти становлять менше половини зайнятих.

Дуже повільно змінюється ситуація щодо формування державного замовлення на підготовку кадрів з боку роботодавців і галузевих міністерств і відомств. Як і раніше, майже єдиним джерелом інформації про професійний склад осіб, які шукають роботу, та характеристики робочих місць є державна служба зайнятості та приватні агентства з працевлаштування окремих категорій працівників. Проте ці відомості охоплюють лише частину ринку праці, переважно громадян, що шукають роботу за сприяння служби зайнятості.

Отже, ключовим пріоритетом державної політики щодо реформування системи ринку праці має стати створення правових, економічних і інституційних умов для підвищення ефективності зайнятості населення. Рішення, які приймаються щодо структурної перебудови економіки, формування та реалізації інвестиційних програм, політики доходів, розвитку системи освіти тощо повинні формуватися із урахуванням їхнього очікуваного впливу на стан зайнятості в Україні. Акценти державної політики повинні бути націленими на розвиток внутрішнього ринку економіки, поступової відмови від практики регулювання поточної ситуації, яка складається на національному ринку праці, до реалізації випереджувальних заходів, забезпечення та закріплення прогресу

сивних зрушень у регіональній і галузевій структурі економіки та зайнятості.

Діючий механізм взаємодії ринку освітніх послуг і ринку праці є неефективним. Передусім це стосується державного замовлення на підготовку кадрів, обсяги та структура якого не відповідають сучасному стану та перспективам розвитку ринку праці. Незважаючи на вимогу Закону України «Про вищу освіту», державне замовлення на спеціалістів не погоджується ні з центральними, ні з місцевими органами виконавчої влади.

Держава витрачає багатомільйонні кошти на розвиток освіти, готує кваліфіковану конкурентоспроможну робочу силу, але значна її частина від'їжджає за кордон, що сприяє розвитку економік зарубіжних країн.

З 90-х рр. в Україні спостерігається міграція наукових кадрів за кордон. Головними причинами цього явища є відсутність належної матеріально-технічної бази для здійснення наукових відкриттів і умов для самовираження та сомореалізації у своїй державі.

Унаслідок цього спостерігалось декілька хвиль міграції наукових кадрів. За неповними даними, з 1991 р. лише на постійне місце проживання виїхало 675 українських докторів наук. Пік виїзду припав на 1994–1996 рр., що характеризувалися найбільшим економічним спадом, галопуючою інфляцією та різким зниженням рівня життя населення. Потім ця тенденція почала знижуватися, але протягом останніх п'яти років з країни все-таки виїхало 123 доктори та 575 кандидатів наук, дві третини яких віком до 50 років. Найбільше їх виїхало до Росії, США, Німеччини, Канади, Ізраїлю, Польщі та інших економічно розвинутих країн.

На жаль, це не повна інформація про втрату висококваліфікованих кадрів. Адже до цього часу ніхто не враховує кількість наукових діячів, які працюють за кордоном за контрактом, також відсутня інформація про кількість вибулих перспективних спеціалістів з вищою освітою, які також представляють великий інтерес для розвинутих країн. Крім зазначених факторів, що вплинули на їх від'їзд, значну роль відіграла відсутність належної оплати інтелектуальної праці, неможливість упро-

вадження у виробництво новітніх розробок, відсутність цільових програм з розвитку інтелектуального капіталу та цілий ряд інших чинників.

Такий підхід до кадрів вищої школи суперечить Закону України «Про основи національної безпеки України», де одним із найважливіших пріоритетів національних інтересів держави є розвиток інтелектуального потенціалу українського народу та запобігання впливу учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили з України.

З цією метою пропонується вжити невідкладних заходів, спрямованих на зростання престижності наукової праці, поступове забезпечення фінансування науки та наукових кадрів на рівні середньоєвропейських стандартів відрахувань з державного бюджету.

З року в рік зростає проблема престижності українських вищих навчальних закладів. За рейтингом Webometrics 6 (Іспанія), за яким в 2009 р. досліджувалися 16 тис. вузів країн світу. Наприклад: Київський національний університет імені Тараса Шевченка посів 1613 місце, Національний технічний університет України «КПІ» – 1723 місце, Львівський національний університет імені Івана Франка – 2223, Харківський національний університет імені Василя Кармазіна – 2570, Національний університет «Києво-Могилянська академія» – 3111 [4].

За цими показниками стоїть якість отриманих знань і професійних навичок випускників вищих навчальних закладів України. Висновок короткий і невтішний – система вищої освіти готує кадри, які не конкурентоспроможні на європейському ринку праці.

Разом з тим, для формування конкретних економічних механізмів будь-якої галузі, в тому числі й освітньої, велика роль відводиться бюджетній, податковій, банківській системам країни, іншим економічним важелям, які повинні сприяти її розвитку. Теж саме можна віднести і до досконалості відповідної нормативно-правової бази, яка повинні сприяти підвищенню ефективності діяльності освітньої галузі [5].

З метою вирішення зазначених завдань, вважаємо за доцільне рекомендувати центральним і місцевим органам виконавчої влади:

- вивчити питання про перехід системи освіти на кредитну основу;
- вжити заходів щодо прискорення прийняття Верховною Радою України нової редакції Закону України «Про зайнятість населення»;
- сприяти прискоренню ратифікації Верховною Радою України Європейської конвенції про правовий статус мігрантів, підписаної у 2004 р.;
- спільно з Комітетом Верховної Ради України у справах освіти та науки ініціювати внесення змін до чинного законодавства про освіту щодо створення сучасної системи профорієнтації громадян України;
- розробити законопроекти, спрямовані на створення та вдосконалення механізмів підвищення конкурентоспроможності національної робочої сили;
- розробити спільно зі сторонами соціального діалогу ефективний механізм залучення роботодавців до оновлення та поповнення матеріально-технічної бази навчальних закладів, визначення змісту професійно-технічної освіти відповідно до реальних потреб галузей економіки;
- посилити відповідальність центральних і місцевих органів влади за результати виконання завдань у сфері зайнятості та ринку праці, із забезпечення зростання зайнятості за рахунок створення ефективних робочих місць і детінізації економіки, стимулювання економічної активності та мотивації до праці, приведення обсягів і напрямів підготовки кадрів у навчальних закладах відповідно до потреб економіки; забезпечення використання найманої робочої сили відповідно до вимог законодавства про працю.

Разом із соціальними партнерами необхідно:

- прискорити підготовку проекту Закону України «Про професійний розвиток персоналу на виробництві»;
- підготувати узгоджені пропозиції щодо механізму взаємодії навчальних закладів і роботодавців з питань забезпечення підго-

товки кадрів, удосконалення змісту освіти, підвищення якості професійно-практичної підготовки учнів і студентів. Розробити проект Положення про базові підприємства для професійно-практичної підготовки студентів та учнів вищих та професійно-технічних навчальних закладів;

- прискорити прийняття законопроекту щодо участі роботодавців у підготовці та перепідготовці кадрів у професійно-технічних і вищих навчальних закладах;
- розробити нове Положення про працевлаштування випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів, передбачивши їх адаптацію до умов ринкової економіки;
- продовжити розроблення та впровадження державних стандартів професійно-технічної та вищої освіти відповідно до вимог розвитку виробництва та потреб роботодавців;
- визначити мету та завдання формування державного замовлення на підготовку кадрів в Україні, розробити нові підходи до механізму формування та розміщення державного замовлення на підготовку кадрів, визначивши в ньому повноваження зацікавлених центральних і місцевих органів виконавчої влади, соціальних партнерів, роботодавців, навчальних закладів;
- вивчити питання та підготувати узгоджені пропозиції щодо створення в Україні системи незалежної кваліфікаційної атестації та сертифікації кадрів;
- удосконалити процедуру ліцензування освітніх послуг і скоротити її тривалість з метою забезпечення гнучкості системи вищої та професійно-технічної освіти та здатності оперативно реагувати на потреби роботодавців;
- вжити заходів щодо відновлення інституту наставництва;
- створити дієву систему професійної орієнтації молоді на професії, у яких є потреба на ринку праці, забезпечити індивідуальний підхід до надання профорієнтаційних послуг молодим громадянам;
- створити систему інформування населення, в тому числі випускників загальноосвітніх шкіл, про стан та перспективи розвитку ринку праці;

- здійснити заходи щодо підвищення соціального статусу робітника в суспільстві, підвищення престижу робітничої професії та професійно-технічних навчальних закладів;

- підвищити рівень обґрунтованості формування регіональних програм зайнятості, з огляду на необхідність підвищення економічної активності населення, зростання зайнятості серед населення працездатного віку, створення якісних робочих місць і усунення перешкод подолання диспропорції на ринку праці, забезпечити публічність стану виконання цих програм;

- вжити дієвих заходів, спрямованих на підвищення мотивації до праці, особливо за робітничими професіями, популяризації серед населення переваг і перспектив національного ринку праці;

- у проектах регіональних і локальних програм соціально-економічного розвитку передбачати розробку прогнозу потреби у кваліфікованих кадрах, забезпечити на цій основі формування і розміщення державного замовлення на підготовку кадрів для потреб територій;

- запровадити моніторинг відповідності обсягів і напрямів підготовки кадрів навчальними закладами потребам ринку праці, оптимізації мережі вищих і професійно-технічних навчальних закладів;

- сприяти ефективній взаємодії підприємств і навчальних закладів регіону;

- розгорнути інформаційну та просвітницьку роботу серед населення щодо ринку освітніх послуг і ринку праці, перспектив підготовки, перепідготовки та професійної орієнтації громадян відповідно до розвитку галузей економіки.

Стосовно найближчих перспектив розвитку трудового потенціалу та ринку праці слід

вказати, що на них у 2010 р. будуть впливати зміни в економіці та соціальній сфері країни, пов'язані з подоланням наслідків фінансово-економічної кризи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ризики економічної депресії та потенціал після кризового відновлення економіки України / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська, та ін. – К. : НІСД, 2009. – С. 41.
2. Колот А. М. Щодо вдосконалення системи підготовки кадрів в Україні / А. М. Колот // Доповідна записка для РНБОУ. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 2.
3. Ринок праці України у 2008 році : Аналітико-статистичний довідник. – К., 2009. – С. 199.
4. Ісакова Л. Куди текуть «українські мозги»? / Л. Ісакова // Товариш. – 2009. – № 134. – С. 6.
5. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : [кол. монографія] / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – С. 181.
6. Економічна криза в Україні: виміри, ризики, перспективи : Аналітична доповідь. – К. : НІСД, 2009. – 52 с.
7. Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості : навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2008. – 456 с.
8. Новікова О. Ф., Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення : монографія / О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко ; НАН України; Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2006. – 407 с.
9. Людський розвиток в Україні : інноваційний вимір : [кол. монографія] / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 315 с.